

Νοικοκυραίοι, ραντιέρηδες, καιροσκόποι

Θεσμοί και νοοτροπίες στην ελληνική οικονομία

Από τον Αρίστο Δοξιάδη^[1]

Athens Review of Books, τεύχ. 8, Ιούνιος 2010, σελ. 22–25 =

Αρίστος Δοξιάδης, *Το Αόρατο Ρήγμα: Θεσμοί και Συμπεριφορές στην Ελληνική Οικονομία* (Αθήνα: Ίκαρος, 2013), σελ. 35-53

ΛΟΓΟΠΛΑΙΣΙΟ

[Καθαρεύουσα και δημοτική] Ο τρόπος που συζητάμε για την οικονομία άλλαξε άρδην, μέσα σε λίγους μήνες. Πριν ξεσπάσει η δική μας κρίση του χρέους ο δημόσιος διάλογος δεν διέφερε πολύ από τον αντίστοιχο στις δυτικές χώρες. Είχαμε τις κλασικές συζητήσεις υπέρ του δημόσιου ή του ιδιωτικού τομέα, υπέρ της τόνωσης της ζήτησης ή της περικοπής δαπανών, για το φιλελευθερισμό και τη σοσιαλδημοκρατία, κ.ο.κ.

Λίγοι σχολιαστές επέμεναν στις ελληνικές ιδιαιτερότητες.^[2] Για παράδειγμα ότι το Δημόσιο δεν είναι Δημόσιο όταν το έχουν αλώσει ιδιωτικά και συντεχνιακά συμφέροντα, και το ιδιωτικό δεν είναι ιδιωτικό όταν ζει από το δημόσιο χρήμα. Αλλά αυτές οι φωνές δεν ήταν παρούσες ούτε στο λόγο των κομμάτων, ούτε των καναλιών, ούτε φυσικά στη χάραξη της κυβερνητικής πολιτικής.

Οι τεχνοκράτες ασχολούνταν περισσότερο με το επίσημο, παρά με το πραγματικό. Με το ύψος, π.χ., των φορολογικών συντελεστών, αλλά όχι με τους φόρους που πραγματικά πλήρωναν οι επιχειρήσεις – πολύ ψηλότερους από την επίσημη κλίμακα όταν το ΣΔΟΕ επέδραμε επί δικαίων και αδικών, πολύ χαμηλότερους όταν ο επιχειρηματίας είχε τον τρόπο του.

Υπήρχε μεγάλη διαφορά ανάμεσα στον επίσημο λόγο της πολιτείας, της πολιτικής, της τεχνοκρατίας, και σε αυτό που διαισθανόμασταν, που κουβεντιάζαμε στις παρέες, αλλά δεν αρθρώναμε δημόσια. Στον επίσημο λόγο, την καθαρεύουσα, μιλούσαμε για επενδύσεις, προγραμματισμό, ανταγωνισμό, παραγωγικότητα, κίνητρα, ελέγχους, νόμους. Στη δημοτική, για φραπέ, χαβαλέ, και το δαιμόνιο του Έλληνα. Ξέραμε ότι οι δημόσιες διακηρύξεις δεν θα πραγματοποιηθούν, αλλά λέγαμε: ας προσπαθήσουμε, και αν γίνει το ένα δέκατο, πάλι καλά – να μη μείνουμε πολύ πίσω από «την Ευρώπη».

Τώρα η δημόσια συζήτηση άλλαξε, και ξαφνικά μοιάζει με τις κουβέντες της παρέας. Το δίλημμα «δημόσιο ή ιδιωτικό;» μεταλλάχθηκε: «με τον αργόμισθο ή με το φοροφυγά;». Το «συνδικάτα ή εργοδοσία;» μεταλλάχθηκε: «να κόψουμε τη σύνταξη από τα 52 ή τα ιατρικά υλικά που τα πληρώνουμε για χρυσάφι;». Αρχίσαμε να συζητάμε για την πραγματική Ελλάδα, όχι για μια θεωρητική μικτή οικονομία. Οι καθημερινές εμπειρίες του καθενός ταυτίστηκαν με τα μεγάλα ζητήματα. Αυτό είναι υγιές. Είναι η αρχή της αυτογνωσίας.

Αλλά η οικονομία είναι πολύπλοκη, και οι εμπειρίες μας είναι χαοτικές, ποικίλες και αντιφατικές. Είναι εύκολο να καταλήξουμε σε υπερβολές, να μείνουμε σε καταγγελίες και μονόλογους, να χάσουμε τις αιτίες και την προοπτική. Από τη δημόσια εμπειρία πρέπει να ξαναστήσουμε μια λόγια θεωρία για την ελληνική οικονομία, που να εστιάζει στα ουσιαστικά, να τα εξηγεί, και να ορίζει επιλογές.

[Θεωρίες της ιδιομορφίας] Μια καλή προσέγγιση είναι να εντοπίσουμε σε τι διαφέρουμε από τις αναπτυγμένες δυτικές οικονομίες, που συνειδητά ή ασυνείδητα τις έχουμε για πρότυπο. Ακόμα και όταν τις επικρίνουμε, αυτές έχουμε ως μέτρο σύγκρισης, τόσο για την ιδιωτική κατανάλωση όσο και για τις κοινωνικές υπηρεσίες. Για το σκοπό αυτό είναι χρήσιμη μια *νεοθεσμική* οπτική, που αναλύει τις παραλλαγές του καπιταλισμού και τις σχετίζει με τις ιστορικές καταβολές και τους θεσμούς κάθε χώρας[3].

Οι *θεσμοί* είναι μια ευρεία έννοια, που επιδέχεται διαφορετικούς ορισμούς. Στον πιο γενικό ορισμό ο όρος περιλαμβάνει τους *επίσημους* θεσμούς (το σχολείο) και τους *ανεπίσημους* (το φροντιστήριο και το ιδιαίτερο). Περιλαμβάνει τις *ρυθμίσεις* (ιατρική νομοθεσία), τους *οργανισμούς* (το νοσοκομείο), αλλά και τις συχνές *συμπεριφορές* (το φακελάκι). Περιλαμβάνει επίσης, σε μερικές θεωρήσεις, την *ιδεολογία* (τι είναι πρόοδος) και τη *νοοτροπία* (εργασιακή ηθική).

Η νεοθεσμική θεώρηση επιδιώκει να φωτίσει και να εξηγήσει τις μικρο-οικονομικές συμπεριφορές που διαμόρφωσαν τα μακρο-μεγέθη. Γιατί αφήσαμε την κοινωνική ασφάλιση να χρεοκοπήσει; Γιατί δεν πληρώνουμε φόρους; Γιατί δεν έχουμε εξαγωγικά βιομηχανικά προϊόντα; Γιατί κάνουν φροντιστήριο οι μαθητές των λυκείων; Σε τι είμαστε διαφορετικοί σε αυτό το επίπεδο από τους Γερμανούς;

Η πρόχειρη εμπειρική απάντηση είναι ένας πολύ μακρύς κατάλογος: διαφθορά, πελατειακό σύστημα, γραφειοκρατία, οικογενειοκρατία, διαπλοκή, καταναλωτισμός, παπαγαλία στο σχολείο, καχυποψία, αλλά και ευέλικτες επιχειρήσεις, πτυχιούχοι, φιλοδοξία, κινητικότητα, πολιτική άποψη, αντίσταση, πολυγλωσσία, εργατικότητα (υπό όρους), εξωστρέφεια. Δεν βοηθάει όμως πολύ μια τέτοια παράθεση. Πιο διαφωτιστικό είναι, από όλο το πλέγμα των θεσμών που απαρτίζουν την ελληνική μικροοικονομία, να ξεχωρίσουμε λίγα και βασικά, όπου διαφέρουμε από τις πιο αναπτυγμένες οικονομίες. Τα ακόλουθα θεωρώ ότι είναι τα κρίσιμα στοιχεία της ελληνικής ιδιομορφίας:

- Το πλήθος και το μικρό μέγεθος των επιχειρήσεων, μαζί με τη μεγάλη διασπορά της ιδιοκτησίας των ακινήτων (*νοικοκυραίοι*).
- Η μεγάλη έκταση και διασπορά των προσόδων (*ραντιέρηδες*).
- Η ελλιπής συνείδηση συνεργασίας και παράλληλα η μεγάλη ανταπόκριση σε κίνητρα και αντικίνητρα (*καιροσκόποι*).

Η Ελλάδα είναι μια καπιταλιστική οικονομία με κοινωνικό κράτος, όπως πολλές άλλες. Αλλά όπως και κάθε άλλη έχει τη δική της δυναμική, που δημιουργείται από τα ιδιαίτερα στοιχεία της μαζί με τα γενικά στοιχεία του καπιταλισμού.

ΝΟΙΚΟΚΥΡΑΙΟΙ

[Ένας θεμελιακός θεσμός] Δεν υπάρχει άλλη χώρα στην Ευρώπη και στον ΟΟΣΑ που να έχει τόσο πολλούς αυτοαπασχολούμενους και τόσα μικροαφεντικά όπως η Ελλάδα σε αναλογία με τον πληθυσμό. Στην Ελλάδα το 57% όσων απασχολούνται στη «μη χρηματοοικονομική επιχειρηματική οικονομία» (ΜΧΕΟ) είναι είτε αυτοαπασχολούμενοι είτε σε επιχειρήσεις με λιγότερους από 10 απασχολούμενους. Στο σύνολο της ΕΕ των «27» ο δείκτης είναι 30%. Η Ιταλία έρχεται δεύτερη με 47%, η Πορτογαλία τρίτη με 42%. Η Γαλλία είναι στο 27%, η Μ. Βρετανία στο 21%, η Γερμανία στο 18%. Το νέο μας πρότυπο, η Δανία, στο 20%[4].

Εξίσου κατακερματισμένη είναι και η γεωργία, που δεν περιλαμβάνεται στα παραπάνω. Στην αμπελοπαραγωγό Κορινθία ο μέσος εξαγωγικός αμπελώνας είναι κάτω από 30 στρέμματα και ο μεγαλύτερος κάτω από 200. Οι ανταγωνιστές της Κορινθίας στη Μούρθια της Ισπανίας έχουν πάνω από 1.000 στρέμματα ο καθένας. Το ίδιο και στην Καλιφόρνια, στη Νότιο Αφρική, στη Χιλή, στην Αίγυπτο.

Στο σύνολο της οικονομίας, οι απασχολούμενοι σε επιχειρήσεις άνω των 250 εργαζομένων δεν ξεπερνούν το 9% του εργατικού δυναμικού – μαζί με τις ΔΕΚΟ και τις τράπεζες.

Πώς έχει συμβεί να έχουμε τόσο πολλές και μικρές επιχειρήσεις –αμπέλια, ελαιοτριβεία, ενοικιαζόμενα δωμάτια, μίνι μάρκετ, ιατρεία, θέατρα, μπουτίκ, βιοτεχνίες ενδυμάτων, εταιρειούλες πληροφορικής– και γιατί πολύ λίγους μεγάλους εργοδότες;

Το οφείλουμε στην ιστορία, που απέτρεψε σε εμάς την πρωταρχική συσσώρευση κεφαλαίου των δυτικών οικονομιών, στους θεσμούς του σημερινού κράτους, που βοηθούν να επιβιώσει η μικρή ιδιοκτησία και εμποδίζουν τη μεγέθυνση των επιχειρήσεων, αλλά και στη νοοτροπία που μας αποτρέπει από το να συνεργαζόμαστε.

Η Δυτική Ευρώπη μπήκε στη βιομηχανική εποχή με μεγάλες γαιοκτησίες και πλήθος ακτήμονες εργάτες, κληρονομιά της φεουδαρχίας. Το νέο ελληνικό κράτος δημιουργήθηκε μέσα σε μια κοινωνία από μικροϊδιοκτήτες, συνέπεια της οθωμανικής πολιτικής που στήριζε τον μικρό γεωργό και αποθάρρυνε τη μεγάλη γαιοκτησία. Η πολιτική γης του νέου κράτους συνέχισε να ευνοεί τον μικρό κλήρο. Ακόμα και τα μεγάλα τσιφλίκια της Θεσσαλίας κατακερματίστηκαν με τα χρόνια. Η μεγάλη πλειονότητα των οικογενειών είχε κάποια ακίνητη περιουσία, αγροτική ή αστική, όπου έστησε μια αγροτική εκμετάλλευση ή ένα μαγαζί ή έχτισε ιδιόκτητο σπίτι. Σε αυτό η Ελλάδα ήταν τελείως διαφορετική από όλη τη μη Οθωμανική Ευρώπη. Οι δε γείτονές μας στα Βαλκάνια, όσοι είχαν εκτεταμένη μικροϊδιοκτησία, την απόλεσαν με τον σοσιαλισμό.

Οι μικροεπιχειρήσεις εξακολουθούν να είναι η κυρίαρχη μορφή οργάνωσης του ιδιωτικού τομέα της οικονομίας μετά από 180 χρόνια σύγχρονου κράτους, με αστικούς θεσμούς και με περίπου ελεύθερη αγορά. Αυτό είναι αξιοπερίεργο. Σε μια σύγχρονη οικονομία το μέγεθος είναι πλεονέκτημα – αν όχι σε όλες τις δουλειές, πάντως σε πάρα πολλές. Εδώ όμως οι επιχειρήσεις δεν μεγαλώνουν. Ας απαριθμήσουμε τις αιτίες.

Οι οικογένειες με ιδιοκτησία, έστω και μικρή, δεν στέλνουν τα παιδιά τους να γίνουν εργάτες. Αν αποφασίσουν να γίνουν χαμηλόμισθοι υπάλληλοι, αυτό γίνεται μόνο σε δουλειές με εργασιακή ασφάλεια και καλή σύνταξη – στο Δημόσιο ή στις τράπεζες. Αλλιώς προτιμάνε το χωράφι ή το μικρομάγαζο των γονιών. Το νοικοκυριό αντιστέκεται στην προλεταριοποίηση.

Οι νόμοι δεν εφαρμόζονται ομοιόμορφα. Η φορολογία, η κοινωνική ασφάλιση, οι κανονισμοί εργασίας κ.ά. επιβαρύνουν περισσότερο τις μεγαλύτερες επιχειρήσεις, επειδή οι μικρές παρανομούν πιο εύκολα. Όταν το ταμείο το κρατάει η οικογένεια μπορεί να αποκρύψει πωλήσεις ή να απασχολήσει ανασφάλιστους. Ενώ όταν η τιμολόγηση και οι προσλήψεις καταγράφονται σε οργανωμένο λογιστήριο από υπαλλήλους, η φοροδιαφυγή και εισφοροδιαφυγή ενέχει μεγαλύτερο ρίσκο. Συνεπώς στην Ελλάδα η ανομία ευνοεί τον κατακερματισμό. Το κράτος γενικά δεν κυνηγάει τους μικρούς.

Οι ξένες άμεσες επενδύσεις αποθαρρύνονται. Σε άλλες περιφερειακές χώρες δημιουργήθηκε μεγάλη βιομηχανία από το ξένο κεφάλαιο. Εδώ, η γραφειοκρατία, η διαφθορά, η αντίσταση των τοπικών κοινωνιών, η ρητορική του λαϊκισμού είχαν αποτέλεσμα να έρθουν σχετικά λίγοι ξένοι επενδυτές και να παραμείνουν πολύ λιγότεροι.

Σημαντικές εξαιρέσεις, οι κλάδοι των μη εμπορεύσιμων (non-tradable) υπηρεσιών: τράπεζες, τηλεφωνία, λιανικό εμπόριο.[5] Σε αυτούς οι ξένοι ήρθαν γιατί το ψηλό κόστος εισόδου και λειτουργίας δεν τους αποτρέπει – το καλύπτουν με ψηλότερες τιμές. Άλλο να έχεις να ανταγωνιστείς στην παγκόσμια αγορά και άλλο μόνο τις ελληνικές επιχειρήσεις στην ελληνική αγορά.

Στα παραπάνω ως προστεθούν οι πάμπολλοι κανονισμοί και απαγορεύσεις που προστατεύουν τον υπάρχοντα τρόπο λειτουργίας σε δεκάδες κλάδους, καθώς και το μικρό μέγεθος των οικοπέδων.

Είναι τόσο ισχυρή η θεσμική προτίμηση προς τη μικρή κλίμακα, ώστε ούτε οι πρόσφυγες του 1922, ούτε οι μετανάστες μετά το 1990 δεν έγιναν μόνιμο προλεταριάτο για μεγάλους εργοδότες, όπως συνέβη αντίστοιχα αλλού. Ενώ οι μικροεργοδότες πλούτισαν στα χωράφια και στις πόλεις στην πλάτη των μεταναστών.

Η αυτοαπασχόληση, η μικροεργοδοσία, η οικογενειακή επιχείρηση είναι σταθερός και θεμελιακός θεσμός της οικονομικής μας οργάνωσης. Ίσως ο πιο θεμελιακός. Η ποσοστιαία συμμετοχή τους στην απασχόληση και στο εισόδημα δεν πρόκειται να συρρικνωθεί υπό κανονικές συνθήκες. Ούτε καν μια βαθιά και μακροχρόνια ύφεση δεν θα το αλλάξει αυτό. Μόνο μια επανάσταση στους θεσμούς θα το αλλάξει.

Είναι σημαντικό το εξής: ο θεσμός ορίζει την εξειδίκευση και όχι το αντίστροφο. Δηλαδή, επειδή είμαστε μια κοινωνία μικροεπιχειρηματιών, δεν μπορούμε να παράγουμε ηλεκτρονικές συσκευές – και όχι, επειδή δεν παράγουμε συσκευές, είμαστε μικροεπιχειρηματίες. Αυτό δεν έχει γίνει συνείδηση στην τεχνοκρατία που σχεδιάζει κατά καιρούς τις πολιτικές της ανάπτυξης. Πιστεύει ότι με κατάλληλες χρηματοδοτήσεις και υποδομές μπορεί να δημιουργηθούν ανταγωνιστικές βιομηχανίες σε κλάδους που απαιτούν μεγαλύτερη κλίμακα. Σε κάθε εποχή οι μικροϊδιοκτήτες θα κάνουν τις εργασίες που τους ταιριάζουν – χτες σφουγγαράδες, σήμερα ενοικιαζόμενα δωμάτια, αύριο τι;

[Οικογενειακές στρατηγικές] Μια οικονομία μικρών μονάδων ωθεί τα νοικοκυριά σε άλλες επιλογές από μια οικονομία υπαλλήλων και μεγάλων οργανισμών. Η οικογένεια αναζητά τη σταθερότητα στην *πολυέργεια*[6], δηλαδή σε πολλαπλές πηγές εισοδήματος, όσες μπορεί να βρει και να προσποριστεί. Υπάρχει *οικογενειακή αλληλεγγύη*: τα πολλαπλά εισοδήματα απαιτούν πολλαπλά χέρια: ο πατέρας έχει το πρατήριο βενζίνης για τη σιγουριά, ο γιος σπουδάζει πληροφορική για το κάτι παραπάνω, αλλά άμα δεν του βγει δεν θα πεινάσει. Η κόρη, κατά προτίμηση δασκάλα ή υπάλληλος του Δήμου – κάτι σταθερό που αφήνει ελεύθερο χρόνο για να φροντίζει γέροντες γονείς και την επόμενη γενιά. Αν το οικογενειακό μαγαζί πάει καλά, η οικογένεια ολόκληρη το δουλεύει. Αν όχι, μένει να δουλεύει με ένα-δυο μέλη. Το σύστημα έχει θαυμαστή σταθερότητα, ευελιξία και διάρκεια.

Σε οικονομία μικροϊδιοκτητών, οι επενδύσεις των νοικοκυριών διαφέρουν από αυτές στις οικονομίες της μεγάλης κλίμακας. Κατευθύνονται, απόλυτα ορθολογικά, σε ακίνητα και σε εκπαίδευση. Στις δυτικές οικονομίες οι αποταμιεύσεις επενδύονται συλλογικά μέσα από ασφαλιστικά ταμεία, ή από αμοιβαία κεφάλαια, ή από καταθέσεις. Καταλήγουν ως χρηματοδότηση στη βιομηχανία, στην τεχνολογία, σε υποδομές, και γενικά σε μεγάλους οργανισμούς. Στην ελληνική μικρή οικονομία η χρηματική αποταμίευση δεν έχει αξιόπιστες *συλλογικές διεξόδους*.

Το ανθρώπινο κεφάλαιο έχει άλλη μορφή στη μικροϊδιοκτησία. Στις δυτικές οικονομίες μπορεί να αναπτυχθεί μέσα από καριέρα – δηλαδή χτίζοντας σχέση με μια μεγάλη επιχείρηση ή οργανισμό. Η ανώτατη εκπαίδευση είναι χρήσιμη μόνο ως πρώτο βήμα στην καριέρα – αν η αγορά εργασίας δεν την ζητά ούτε οι νέοι την επιδιώκουν. Στη μικρή ιδιοκτησία, η αξία του ανθρώπου επενδύεται στα ατομικά του στοιχεία. Η αγορά εργασίας δεν δίνει σαφή μηνύματα. Σημασία έχουν τα εφόδια που θα κατέχω σε μια γενικά αβέβαιη πορεία. Σπουδάζω μηχανικός, όχι επειδή προσδοκώ να δουλέψω στη Volkswagen, αλλά επειδή θα έχω επιλογές ως έμπορος, κατασκευαστής, εργολάβος, μελετητής, και ίσως ίσως στέλεχος. Γι' αυτό τα νοικοκυριά υπερεπενδύουν στην εκπαίδευση των παιδιών: σε φροντιστήρια ξένων γλωσσών και πανελλαδικών εξετάσεων, σε δαπάνες διαβίωσης των φοιτητών. Στους εθνικούς λογαριασμούς αυτές οι δαπάνες φαίνονται ως κατανάλωση. Αλλά είναι επένδυση.

[Δυναμική] Ο θεσμός είναι σταθερός εφόσον μπορεί να παράγει αρκετό εισόδημα για τα μέλη του, έστω με κρίσεις και μεταλλάξεις. Αλλά δεν υπάρχουν πολλές περιπτώσεις στον κόσμο που οι τοπικές οικονομίες μικροεπιχειρήσεων να είναι διεθνώς ανταγωνιστικές – στη βόρεια Ιταλία βρίσκονται τα λίγα πετυχημένα παραδείγματα. Στην Ελλάδα ήταν ανταγωνιστική κατά καιρούς η μικρή κλίμακας γεωργία και ο τουρισμός, και είχαν μεγάλη συμβολή τα εμβάσματα από προσωπική εργασία – από τους μετανάστες και τους ναυτικούς. Αλλά αυτά δεν έφταναν και τα συμπληρώναμε με δάνεια και επιχορηγήσεις από το εξωτερικό.

Τώρα που στέρεψαν τα δάνεια, η Ελλάδα θα χρειαστεί να γίνει ανταγωνιστική σε περισσότερους κλάδους. Μπορούν αυτό να το πετύχουν οι μικροεπιχειρήσεις; Δεν φαίνεται να είναι ιδιαίτερο πρόβλημα η μετάβαση σε νέες δραστηριότητες. Η ελληνική πολυέργεια των οικογενειών αυτό σημαίνει. Δεν πρόκειται για οικογένειες που αφοσιώνονται στην ίδια τέχνη από γενιά σε γενιά. Τα παιδιά σπουδάζουν νέα αντικείμενα και οι γονείς τα στηρίζουν.

Τρία είναι τα μεγάλα μειονεκτήματα της μικρής κλίμακας: το κόστος (οικονομίες κλίμακας), ο συντονισμός (κόστος συναλλαγών, οικονομίες φάσματος) και η συνέχεια (καινοτομία, αναβάθμιση, διαδοχή γενεών). Αν το ευρύτερο θεσμικό περιβάλλον αλλάξει για να βοηθήσει τις μικροεπιχειρήσεις να τα αντιμετωπίσουν, τότε ναι, ίσως μπορέσουμε να χτίσουμε μια ανταγωνιστική οικονομία πάνω στη μικρή κλίμακα. Αλλιώς, είτε φτώχεια είτε απότομη συγκέντρωση του κεφαλαίου.

PANTIERHΔΕΣ

Ο όρος *πολιτική πρόσδοδος* δηλώνει τους διάφορους μηχανισμούς με τους οποίους επιχειρήσεις, συντεχνίες και άτομα καρπώνονται εισοδήματα από το κράτος που δεν αντιστοιχούν σε πραγματική προσφορά υπηρεσίας ή προϊόντος. Ο όρος περιλαμβάνει την αργομισθία, τη συνταξιοδότηση με προνομιακούς όρους, τις επιχορηγήσεις χωρίς αναπτυξιακό αποτέλεσμα, τις υπερκοστολογημένες προμήθειες και έργα, και τις μίζες των δημοσίων υπαλλήλων. Περιλαμβάνει επίσης τις ρυθμίσεις που επιτρέπουν σε συντεχνίες να υπερτιμολογούν στην αγορά (κλειστά επαγγέλματα, ρυθμιζόμενες αμοιβές, απαγορεύσεις), και, κάτι λιγότερο φανερό, τα οφέλη από την παρανομία όταν οι ανταγωνιστές σου είναι σύνομοι. Δεν περιλαμβάνει εκείνους του μισθούς του Δημοσίου

που αμείβουν πραγματικά εργαζόμενους, ούτε τις συντάξεις, τα επιδόματα ανεργίας, κτλ, που δίνονται με γενικά κοινωνικά κριτήρια.

Μερικοί ανάγουν τη διόγκωση της πολιτικής προσόδου στη δεκαετία του 1980 και στον τρόπο με τον οποίο το ΠΑΣΟΚ ενσωμάτωσε νέα στρώματα και νέα τζάκια στην οικονομική ανάπτυξη. Αλλά η φαυλοκρατία και οι πελατειακές σχέσεις ήταν σύμφυτες με το ελληνικό κράτος από την ίδρυσή του [7], και το κράτος ήταν πάντα ρυθμιστής στην οικονομία. Η διανομή προσόδων ήταν αναγκαίος μηχανισμός για τη νομιμοποίηση των πολιτικών στα μάτια του κόσμου, αλλά και ο προσπορισμός προσόδων ήταν βασικός λόγος για γίνει κάποιος πολιτικός.

Το κράτος συνολικά υπήρξε ραντιέρης εμβασμάτων, ζώντας σε μεγάλο βαθμό από διεθνείς εισροές: δάνεια που μοίρασε και δεν αποπλήρωσε, σχέδια βοήθειας, και πιο πρόσφατα τα ταμεία της ΕΕ. Τούτα τα εμβάσματα έχουν επηρεάσει σε βάθος την κοινωνία: «Ας περάσει το χρήμα τα σύνορα και θα βρούμε τη μοιρασιά» μου έλεγε ένας μικροεργολάβος αγροτικών εγκαταστάσεων κουβεντιάζοντας πώς θα πάρουμε κάποια επιχορήγηση.

Υπήρχαν και υπάρχουν σημαντικές *μη πολιτικές πρόσοδοι* στην ιδιωτική οικονομία. Τα έσοδα από τουρισμό ενέχουν μεγάλο στοιχείο προσόδου, εφόσον ο επισκέπτης πληρώνει πρώτα για τον τόπο και μετά για τις υπηρεσίες. Τα εμβάσματα από το εξωτερικό (ναυτιλιακά, μεταναστευτικά) παράγονται μεν από εργασία εκτός συνόρων, αλλά για την τοπική κοινωνία που τα υποδέχεται είναι καθαρή πρόσοδος.

[Η δημοκρατική πρόσοδος] Οι μηχανισμοί προσπορισμού προσόδων διαφέρουν πολύ μεταξύ τους. Παράγουν όμως ένα κοινό πολιτισμικό αποτέλεσμα: όλοι σχεδόν οι Έλληνες, από τον μεγάλο επιχειρηματία μέχρι τον μικροοικοπεδούχο στο νησί και τον δημοτικό υπάλληλο στην επαρχία, θεωρούν φυσικό να έχουν κάποια εισοδήματα χωρίς να ρισκάρουν κεφάλαια και χωρίς να εργάζονται παραγωγικά – εισοδήματα σημαντικά για τα μέτρα του καθενός. Αν δεν το πετύχουν αισθάνονται αδικημένοι.

Πώς αναπαραγόταν τόσα χρόνια το σύστημα της προσοδοκρατίας; Η πρώτη αιτία ήταν ότι «λεφτά υπάρχουν» – από τις εισροές από το εξωτερικό, από την απομύζηση της παραγωγής σε μια κοινωνία που μπορούσε κατά καιρούς να παρακολουθεί ικανοποιητικά την τεχνική πρόοδο, αλλά πρόσφατα και από την υπερεκμετάλλευση των μεταναστών.

Η δεύτερη αιτία ήταν ο δημοκρατικός χαρακτήρας του συστήματος. Οι πρόσοδοι είχαν ευρεία διασπορά· ιδίως μετά το 1980 τα περισσότερα νοικοκυριά κάτι τσιμπούσαν από το σύστημα. Η δημοκρατική νομιμοποίηση ενισχύθηκε από νέους μηχανισμούς που προσδίδουν στο σύστημα έναν αντικειμενικό χαρακτήρα: ΑΣΕΠ αντί για ρουσφέτι, πανελλαδικές αντί για το βαθμό του σχολείου. Όταν για να διοριστούν ή να εισαχθούν χρειάζεται να κοπιάσουν και να ανταγωνιστούν τίμια, κανένας δεν αναρωτιέται μήπως η θέση που πήραν είναι άχρηστη. Και θεωρείται άδικο να καταργηθούν τα όποια προνόμια έχει η θέση.

[Συμπεριφορές] Όπως κάθε οικονομικός μηχανισμός που κυριαρχεί (ή συγκυριαρχεί) σε μια κοινωνία έτσι και η προσοδοκρατία επιδρά με πολλούς τρόπους στις συμπεριφορές και στη νοοτροπία. Μπορεί να μην πηγάζει από πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, αλλά σίγουρα τις δημιουργεί.

Μηδενικό άθροισμα: η πρόσοδος δεν μεγεθύνει την πίτα, τη μοιράζει. Συνεπώς προϋποθέτει μαχητική διεκδίκηση, και δεν προϋποθέτει παραγωγική εργασία. Εκτρέφει το λαϊκισμό, που βασικό συστατικό του είναι ότι μεταθέτει την ευθύνη για το σύνολο στον άλλο πόλο, στον εχθρό. Στο λαϊκισμό οι πολίτες, ανεξάρτητα από την πραγματική τους θέση στην παραγωγή και στη διανομή, νιώθουν σαν να ανήκουν στο πιο αδύναμο στρώμα, που δικαιούται να διεκδικεί αναδιανομή για λόγους ανθρωπιστικούς, δικαιοσύνης[8]. Δεν τους αφορά πώς θα παραχθεί ο πλούτος, ούτε αν πρέπει η αναδιανομή να γίνει πρώτα σε άλλους, πιο αδύναμους. Την ευθύνη για το όλον την έχουν άλλοι. Ο λαϊκισμός διαφέρει ριζικά σε τούτο από μια σοσιαλιστική στρατηγική που θα άρχιζε από τον τρόπο παραγωγής πριν φτάσει στη διανομή. Ή από μια στρατηγική αναδιανομής που θα εστίαζε στους πραγματικά πιο αδύναμους και αποκλεισμένους.

Επιχειρηματικότητα: αν οι επιχειρήσεις μπορούν να βγάλουν ψηλά κέρδη από τις κρατικές εργολαβίες ή από άλλα προνόμια, επενδύουν πιο πολύ στο να αποκτήσουν τα προνόμια παρά στο να γίνουν ανταγωνιστικές σε μια ανοιχτή αγορά. Με το καιρό αυτό στρεβλώνει όλη τη στρατηγική τους – ο καλός πωλητής είναι αυτός που καλλιεργεί σχέσεις στο Δημόσιο, ο καλός μηχανικός είναι αυτός που ξεχειλώνει το έργο για να κοστίσει περισσότερο, κτλ. Σπάνια μια επιχείρηση κρατικοδίαιτη είναι και ανταγωνιστική. Τα παραδείγματα αρχίζουν από τους εθνικούς προμηθευτές και φτάνουν στις εταιρειούλες πληροφορικής της δεκαετίας του 1990, όπου ευφύεστατοι τεχνικοί έφαγαν τα νιάτα τους σε άκαρπη «έρευνα και ανάπτυξη» για ευρωπαϊκά προγράμματα.

Μετρήσεις και προϋπολογισμοί: ο ραντιέρης δεν έχει ανάγκη να μετρήσει τον κόσμο, ο παραγωγός έχει. Ο ραντιέρης θα παζαρέψει. Ο παραγωγός θα σχεδιάσει τις εισροές και τις εκροές του, θα προσπαθήσει να μεγιστοποιήσει το περιθώριο ανάμεσα στις δύο. Ότι κάνει ο ραντιέρης κάνει και το κράτος της προσοδοκρατίας. Παζαρεύει συνεχώς με διάφορες ομάδες (αδιόριστους για διορισμούς, αγρότες για παροχές, επιχειρηματίες για έργα), στις οποίες πάντα δίνει κάτι παραπάνω από εκεί που ξεκίνησε. Δεν δεσμεύεται από ένα απόλυτο όριο δαπανών ή φοροαπαλλαγών. Καταλήγει σχεδόν πάντα με έλλειμμα, χωρίς να το έχει προγραμματίσει. Αλλά και πέρα από τα δημοσιονομικά, η κοινωνία δεν ζητά μετρήσεις: ούτε για τους ρύπους, ούτε την ποιότητα των νοσοκομείων, ούτε για την επίδραση της αστυνόμευσης στην εγκληματικότητα. Δεν υπάρχει καμιά πίεση στις δημόσιες υπηρεσίες να μετρήσουν και να αξιολογήσουν. Κάπως έτσι καταλήγουμε στα Greekstatistics– πολύ πριν τη σκόπιμη παραποίηση των αριθμών.

ΚΑΙΡΟΣΚΟΠΟΙ

Ίσως να είμαστε το ίδιο εργατικοί με τους Δυτικούς όταν έχουμε τις ίδιες επιλογές με αυτούς. Είμαστε όμως λιγότερο συνεργατικοί.

Στη θεωρία παιγνίων *καιροσκόπος* (ή οπορτουνιστής) είναι αυτός που αρπάζει την ευκαιρία να βγάλει ένα καλό κέρδος σήμερα, ακόμα και αν αυτό δυσχεράνει τη θέση του αύριο. Συνήθως, είναι αυτός που παραβαίνει έναν κανόνα ή χαλάει μια συνεργασία για να κάνει την αρπαχτή.

Ο ταβερνιάρης στην Πλάκα που σερβίρει σαβούρα στους τουρίστες αυτό κάνει: παραβαίνει την άτυπη σύμβαση του εστιάτορα με τον πελάτη, για να βγάλει καλό κέρδος στη μερίδα, με κίνδυνο ο πελάτης να μην ξαναέρθει. Πράττει απόλυτα ορθολογικά, γιατί ο τουρίστας είναι περαστικός και δεν θα ξαναερχόταν έτσι κι αλλιώς. Αυτό χαλάει τη γενική εικόνα της

Αθήνας, αλλά δεν τον ενδιαφέρει, γιατί η εικόνα διαμορφώνεται από όλες τις ταβέρνες μαζί, όχι από τη δική του.

Στον αντίποδα της καιροσκοπίας είναι η συμμόρφωση ή η συνεργασία. Η επιχείρηση που επενδύει στην ποιότητα, ο εργολάβος που αποθέτει τα μπάζα στη μακρινή επίσημη χωματερή αντί για το διπλανό χωράφι, ο συνεργάτης που δουλεύει σκληρά αντί να λουφάρει σε βάρος της ομάδας, ο επαγγελματίας που δεν φοροδιαφεύγει είναι στη γλώσσα της θεωρίας παιγνίων *συνεργάσιμος* (cooperator).

[Οι ρίζες της συνεργασίας] Οι Έλληνες φέρονται πιο καιροσκοπικά από τους Σουηδούς ή και τους Γάλλους. Η διαφορετική συμπεριφορά δεν έχει μια μόνο αιτία. Υπάρχει πολιτισμική διαφορά νοοτροπίας. Παράλληλα η δομή των κινήτρων και των κυρώσεων συγκριτικά ευνοεί την αρπαχτή. Τα δύο επίπεδα (νοοτροπία - δομή) αλληλεπιδρούν μέσα από την ανοχή (δεν σε καταγγέλλω που φοροδιαφεύγεις) και τη δυσπιστία (σε ρίχνω, γιατί φοβάμαι ότι θα με ρίξεις).

Πού οφείλεται η πολιτισμική διαφορά στην έφεση για συνεργασία, και πόσο βαθιά είναι; Σε τέτοια ερωτήματα η συστηματική έρευνα και θεωρία διεθνώς τώρα ξεκινάει, ουσιαστικά τα τελευταία είκοσι χρόνια. Για την Ελλάδα η πιο ενδιαφέρουσα αφήγηση είναι του Στέλιου Ράμφου, για την «άπρακτη εξατομίκευση». Η ανθρωπολογία του προσώπου διαμορφώθηκε διαφορετικά σε εμάς από ό,τι στη Δύση. Εκεί «σκοπός του ατόμου είναι η εντός του ανακεφαλαίωση, ει δυνατόν, της συνολικής κοινωνικής και πνευματικής εξελίξεως – η εν ευαισθησία καθολικότης του ως ανθρώπου»^[9]. Ο δυτικός άνθρωπος έχει εσωτερικεύσει τους κανόνες της κοινωνίας – τους έχει εξατομικεύσει. Στους Έλληνες, όταν διασπάστηκαν οι συλλογικές δομές του μεσαιώνα, μείναμε στον ατομισμό χωρίς την εξατομίκευση.

Συναφής αλλά διακριτός παράγοντας ήταν η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών και των οικονομικών ιεραρχιών. Στη Δύση η φεουδαρχία, η μοναρχία και η Καθολική Εκκλησία με την αλληλεπίδρασή τους δημιούργησαν το απολυταρχικό κράτος που είχε την ευθύνη να καθοδηγεί την κοινωνία. Το κράτος αυτό το κληρονόμησε η αστική τάξη και ενίσχυσε τον καθοδηγητικό του ρόλο^[10]. Παράλληλα, στη βιομηχανική επανάσταση αναπτύχθηκαν οι μεγάλες επιχειρήσεις-ιεραρχίες που έδιναν σταθερούς ρόλους σε εργάτες και υπαλλήλους. Αυτά δεν έγιναν στην Ελλάδα, που αποτίναξε το οθωμανικό κράτος, δεν το μετεξέλιξε, και που αντιστάθηκε στις οικονομικές ιεραρχίες.

Με άλλα λόγια, οι αναπτυγμένες δυτικές οικονομίες δεν στηρίχτηκαν μόνο στην ελεύθερη αγορά και στα ατομικά κίνητρα. Στηρίχτηκαν σε ιεραρχικούς οργανισμούς (κάθετους κανόνες) και σε στρατηγικές συνεργασίας (οριζόντιους κανόνες). Ο πετυχημένος και ιδεολογικά ηγεμονικός καπιταλισμός είναι ελεύθερη αγορά ενσωματωμένη σε κοινωνία κανόνων και ευθύνης. Αλλιώς είναι ή ζούγκλα ή μικρομάγαζα. Εμείς δεν έχουμε αποδεχθεί ούτε τους κάθετους κανόνες ούτε τους οριζόντιους – ούτε πειθαρχούντες ούτε πειθαρχημένοι. Αν έχουμε αποφύγει τη ζούγκλα είναι γιατί έχουμε κρατήσει τα μικρομάγαζα.

[Οι θεσμοί των καιροσκοπών] Η καιροσκοπική νοοτροπία εξηγεί γιατί αποτυχαίνουν οι συνεταιρισμοί και πετυχαίνουν οι συντεχνίες. Ο συνεταιρισμός διαχειρίζεται ένα συλλογικό αγαθό – για παράδειγμα, ένα συσκευαστήριο για τα αγροτικά προϊόντα των μελών του ή μια κρατική επιχορήγηση που δίνεται για να γίνει το συσκευαστήριο. Χωρίς αμοιβαία

εμπιστοσύνη και συμμόρφωση στους κανόνες τα μέλη κοιτάνε πώς θα κερδίσουν ο καθένας ρίχνοντας τη ζημιά στο συλλογικό αγαθό. Θα στείλουν στο συσκευαστήριο τη δεύτερη ποιότητα, αλλά το καλό θα το πουλήσουν ιδιωτικά – ή θα φάνε την επιχορήγηση χωρίς να επενδύσουν, γιατί δεν εμπιστεύονται ο ένας τον άλλο για συνεταίρο.

Η συντεχνία δεν έχει συλλογικό αγαθό, έχει συλλογική διεκδίκηση. Τα μέλη αναγνωρίζουν το κοινό συμφέρον στην κοινή επαγγελματική ταμπέλα, και διεκδικούν προνόμια κοινά μεν, αλλά που θα τα καρπωθούν ιδιωτικά. Είναι μια συνεργασία με χαμηλή επένδυση και ρίσκο, όπως αρμόζει σε σύνολα με χαλαρούς δεσμούς συνεργασίας.

Σε αυτό το πλαίσιο αναπτύξαμε μερικούς αξιοθαύμαστους οικονομικούς θεσμούς, που όμως ξενίζουν τους δυτικής παιδείας τεχνοκράτες. Οι μεταχρονολογημένες επιταγές, με το νομικό πλαίσιο που τις διέπει, ενισχύουν την εμπιστοσύνη ανάμεσα στους συναλλασσόμενους γιατί επιφέρουν άμεση κύρωση στον εκδότη της ακάλυπτης επιταγής χωρίς να παρεμβάλλεται η γραφειοκρατία μιας τράπεζας. Ο καθένας αναλαμβάνει την ευθύνη για τον αντισυμβαλλόμενο που επιλέγει. Το πρόσωπο, η φήμη, μετράει ιδιαίτερα. Είναι εντυπωσιακό ότι κανένας αποδέκτης μεταχρονολογημένης επιταγής δεν την εμφανίζει πρόωρα για πληρωμή, ενώ νομικά το δικαιούται. Αν το κάνει, η αγορά θα τον αποβάλει. Αυτόν τον θεσμό της ίσος-προς-ίσον χρηματοδότησης, με την ατομική και ονομαστική ευθύνη, θα πρέπει να τον διαφυλάξουμε, και όχι να θέλουμε να τον καταργήσουμε. Η ιεραρχική χρηματοδότηση των τραπεζών περιθωριοποιεί τη ατομική ευθύνη και ενισχύει τον καιροσκοπισμό.

[Το μέλλον της συνεργασίας] Ο καιροσκόπος δεν είναι φύσει απατεώνας. Είναι «ορθολογικά εγωιστής». Θα συμμορφωθεί στους κανόνες όταν τον συμφέρει. Αν βρεθεί σε περιβάλλον όπου πλειοψηφούν οι συνεργάσιμοι και υπάρχουν κυρώσεις στην καιροσκοπία, τότε μετατρέπεται σε συνεργάσιμο^[11]. Το πρόβλημα εδώ είναι ο φαύλος κύκλος. Αν το σύνολο ξεκινάει με πλειονότητα καιροσκόπων, πολύ δύσκολα θα συγκλίνει σε ένα καθεστώς συνεργασίας. Για αυτό μετράει τόσο πολύ η ιστορική κληρονομιά.

Στη Δύση η κληρονομιά ήταν υπέρ της συνεργασίας. Υπάρχουν όμως φόβοι ότι τις τελευταίες δεκαετίες φθείρονται οι θεσμοί και διογκώνεται ο ατομισμός. Οι αιτίες που αναφέρονται είναι πολλές, από τη διάβρωση της οικογένειας, τον καταναλωτισμό και τα ατομικά δικαιώματα μέχρι τον οικονομικό φιλελευθερισμό, την εισοδηματική ανισότητα και τις προσόδους. Μήπως εκεί που τείνουν οι Δυτικοί είμαστε ήδη εμείς; Μήπως είμαστε εικόνα από το δυστοπικό τους μέλλον;

Μια αντίρροπη τάση έρχεται από την τεχνολογία. Οι πλατφόρμες ενημέρωσης και συνεργασίας που καθιστούν διάφανη τη συνεισφορά του καθενός και άχρηστη την ιεραρχία επιτρέπουν για πρώτη φορά στην ιστορία να δημιουργούνται συλλογικά προϊόντα με καταμερισμό ατομικής ευθύνης. Δίνουν ένα πλαίσιο συνεργασίας για καιροσκόπους· π.χ. δίνουν τη δυνατότητα σε κάθε μοναχικό προγραμματιστή να πουλήσει υπηρεσίες σε όλο τον κόσμο. Παράλληλα δίνουν μεγάλη δύναμη στην εθελοντική προσφορά του ελεύθερου χρόνου (λ.χ. Wikipedia) και επιτρέπουν τη συντήρηση μερικών συλλογικών αγαθών χωρίς μεγάλες προσωπικές θυσίες. Μήπως ο ελληνικός ατομισμός βρει τώρα μια δημιουργική θέση στην παγκόσμια οικονομία;

[Προγραμματικά] Κλείνω με λίγα προλεγόμενα σε μια μεγάλη συζήτηση.

Η πολιτική ανάπτυξης θα πετύχει μόνο αν εστιάσει στις οικογενειακές στρατηγικές, στις μικροεπιχειρήσεις, στην προσοδοκρατία και στον καιροσκοπισμό – είτε για να αξιοποιήσει μερικά στοιχεία τους, είτε για να τα αλλάξει.

Ένα νέο ελληνικό αναπτυξιακό μοντέλο δεν θα μοιάζει με τα πετυχημένα διεθνώς. Ξεκινάει από άλλες βάσεις, και θα έχει άλλη τροχιά. Ας αποδεχθούμε την ιδιομορφία.

Η κοινωνία έχει αναπτύξει ανεπίσημους θεσμούς ευρείας αποδοχής. Τα φροντιστήρια, για παράδειγμα, που δεν κλείνουν ποτέ όταν γίνονται καταλήψεις στα σχολεία. Ή τις μεταχρονολογημένες επιταγές. Ας σκεφτούμε πώς θα τους αξιοποιήσουμε. Δεν έχουμε μεγάλες επιχειρήσεις στα διεθνώς εμπορεύσιμα αγαθά. Θα ενισχύσουμε τη συγκέντρωση του κεφαλαίου εκεί, και με ποιο τρόπο; Να ένα ερώτημα-αγκάθι για όλο το ιδεολογικό φάσμα. Και αν ναι, πώς θα αποτρέψουμε την προσοδοθηρία και τον καιροσκοπισμό που εισχωρούν σε όλες τις μεγάλης κλίμακας προσπάθειες στη χώρα μας;

Οι μικρές μονάδες θα είναι πάντα κρίσιμες σε εμάς. Χρειάζεται να γίνουν εξωστρεφείς, ανταγωνιστικές, να καινοτομούν, να συντονίζονται, να μην επιβαρύνονται από τη δημόσια διοίκηση. Όλα τα συστήματα του Δημοσίου, εκπαιδευτικό, φορολογικό, ασφαλιστικό, έρευνα, υποδομές, πρέπει να υποστηρίξουν αυτούς τους στόχους. Το αναπτυξιακό λογοπλάισιο να διαμορφωθεί πάνω στη μικρή κλίμακα.

Ο καθείς και το όπλο του.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Θάνος Βερέμης, Γιάννης Κολιόπουλος, *Ελλάς, η σύγχρονη συνέχεια: Από το 1821 μέχρι σήμερα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2006

Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2004

Θ. Πελαγίδης, Μ. Μητσόπουλος, *Ανάλυση της ελληνικής οικονομίας. Η προσοδοθηρία και οι μεταρρυθμίσεις*, Παπαζήσης, Αθήνα 2006

Douglass C. North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, 1990

Lawrence E. Harrison & Samuel P. Huntington (ed.), *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*, Basic Books 2001

Bruno Amable, *The Diversity of Modern Capitalism*, Oxford University Press 2004

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

[1] Ευχαριστώ τους Σ. Γεωργανά, Γ. Πάνζαρη και Μ. Φραγκιά για τις παρατηρήσεις τους.

[2] Παλιότερα, από αριστερή οπτική, οι Κ. Τσουκαλάς, Κ. Βεργόπουλος, Ν. Μουζέλης, Μ. Παπαγιαννάκης. Πιο πρόσφατα, από εκσυγχρονιστική φιλελεύθερη οπτική, οι Χ. Τσούκας, Γ. Παγουλάτος, Θ. Πελαγίδης και Μ. Μητσόπουλος.

[3] Douglass C. North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, 1990· David S. Landes, *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some Are So Rich and Some So Poor*, W. W. Norton & Company 1999· Lawrence E. Harrison & Samuel P. Huntington (ed.), *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*, Basic Books 2001· Peter A. Hall, David Soskice (ed.), *Varieties of Capitalism: The Institutional*

Foundations of Comparative Advantage, Oxford University Press 2001· Bruno Amable, *The Diversity of Modern Capitalism*, Oxford University Press 2004.

[4] Manfred Schmiemann, *Enterprises by Size Class*, Eurostat (2008). Στοιχεία έτους 2005.

[5] Ενώ στους διεθνώς εμπορεύσιμους κλάδους κυριαρχεί η οικονομία του φραπέ,, που τη λειδορεί όλη η τεχνοκρατία και η γραφειοκρατία, αλλά που αυτή ελπίζουμε ότι θα στηρίξει το εξωτερικό ισοζύγιο· βλ. «Εσωτερική υποτίμηση» στο ιστολόγιο <http://anamorfosis.net/blog/?p=2815>

[6] Ο όρος είναι του Γ. Β. Δερτιλή· βλ. *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2004, τ. 1, σ. 70

[7] Για μια γλαφυρή αφήγηση βλ. Ευάγγελος Κοροβίνης, *Η νεοελληνική φαυλοκρατία*, Αρμός, Αθήνα 2007.

[8] Ernesto Laclau, *On Populist Reason*, Verso 2005.

[9] Στέλιος Ράμφος, *Ο καημός του ενός. Κεφάλαια της ψυχικής ιστορίας των Ελλήνων*, Αρμός, Αθήνα 2000, σ. 14.

[10] Gianfranco Poggi, *The Development of the Modern State. A Sociological Introduction*, Stanford University Press, 1978, κεφ. 4.

[11] Elinor Ostrom, *Collective Action and the Evolution of Social Norms*, *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 14, No 3, Summer 2000.